

Michael Harbsmeier

Az útleírások mint a mentalitástörténet forrásai*

*Gondolatok a kora újkori német útleírások történeti-
antropológiai elemzése kapcsán*

Aligha van olyan útleírás, amelyről legalább egyszer el nem mondták volna, hogy többet árul el szerzőjéről, mint azokról az országokról és kultúrákról, amelyek leírásával állítólag foglalkozik. Hérodotosztól napjainkig minden útleírásra gyanakodva tekintünk, hiszen egész nyilvánvaló szubjektív túlságokat, sőt nemegyszer hazugságokat tartalmaznak. Ennélfogva ki is vonják magukat a történeti és etnográfiai forráskutatás szigorú kritériumai alól. Az etnohistoriai kérdésfelvetések iránti növekvő érdeklődés azonban újra a régebbi útleírásokra irányította a figyelmet, mivel különösen a kora újkorban nincs túlságosan sok olyan forrás, amely egy ország társadalmi-kulturális állapotát részletesen bemutatná. Hogy az említett hátrányokat megkerülje, a kutató az útleírások felhasználásakor előnyben részesíti azokat, amelyek a lehető legkevesebbet tartalmaznak a szerző „és kora” személyes látásmódjából, előítéleteiből és különégeiből. A tisztán szubjektív megfogalmazású utazási élmények így teljesen kizártnak az etnohistoria számára értékesnek ítélt korabeli tanúságtételek közül. A merőben más nézőponttal dolgozó irodalomtörténeti kutatás alapvetően kevésbé tartja érdekesnek az útleírásokat. Csak azokat a beszámolókat használja ugyanis fel, amelyek nagymértékű nyelvi eredetiséget és minőséget képesek felmutatni. A kutatás tárgyaként elsősorban a fiktív útleírások népszerűek, amelyek „voyages imaginaires”, „utópiák”, „robinzónádok” vagy „szatirikus utazások” címszó alatt kezelhetők. A sem a történeti forráskritika kritériumainak, sem a válogatós irodalomtudomány magas esztétikai elvárásainak meg nem felelő újkori útleírások tömege pedig többé-kevésbé a gyűjtők kereskedői szorgalmára marad, akik „Curiosa” vagy „Rarissima” bibliofil kiadványként tudják azokat értékesíteni.

A dolgok ilyenén állását tekintve valójában csodálkozhatunk azon, miért juthattak idáig olyan kevesen arra a gondolatra, hogy az útleírások fent említett sajátosságát mint tulajdonképpeni kutatási tárgyat kezeljék, vagyis hogy az útleírásokra nem mint a leírt országok, vagy szerzőik fantáziájának forrásaira, hanem

* A tanulmány forrása: Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen. Überlegungen zu einer historisch-antropologischen Untersuchung frühneuzeitlicher deutscher Reisebeschreibungen. In: Mączak, Antoni – Teuteberg, Hans Jürgen (szerk.): *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung*. (Wolfenbütteler Forschungen 21.) Wolfenbüttel, 1982. 1–31.

egyszerűen mint az íróikra – és közvetetten hazájukra – jellemző gondolkodás-mód emlékeire tekintsenek. Az útleírásokat ebben az értelemben a kiindulási kultúra egyfajta önkéntelen kulturális önfelmutatásaiként értelmezhetjük. Már önmagában ez az önkéntelenség a hitelesség teljesen új fokát kölcsönzi az így kezelt szövegeknek.

Részben már említettük annak okát, miért olyan csekély a hasonló kísérletek száma. A tudományos munkamegosztás a kora újkori útleírások nagy részét határterületre helyezte, amely egyrészt a költői fantázia és kifejezőerő, másrészt a történeti és néprajzi igazság között húzódik. Emiatt a kettős, forráskritikai és irodalmi helyzetmegjelölés miatt úgy tűnik, ezen a területen kizárólag a véletlen, az esetlegesség, a határátlépés és hazugság szabályai uralkodnak. Időbe tellett megtalálni azokat az elméleti és módszertani eszközöket és utakat, amelyek segíthetnek kimutatni az esetleges szabályszerűségeket és „struktúrákat” a véletlen eme birodalmában. A nyelvészet presztízsére és a pszichoanalízis mintájára támaszkodó strukturalizmus teremtette meg az előfeltételeket a történeti, néprajzi és irodalomtörténeti kutatásban, hogy egyáltalán gyanakodhassunk struktúrák és szabályszerűségek létezésére, és a szövegeket ennek megfelelően „szándékukkal ellentétesen” vagy „szimptomatikusan” olvassuk: hogy olyasmit is szóhoz juttassunk, amiről a szerző egyáltalán nem akart beszélni. Az olvasás ezen módjának érthetőbbé, megfoghatóbbá tétele érdekében az alábbiakban néhány példát fogunk elővezetni az útleírások mentalitástörténeti használatára.

I.

Az említett irány egyik legkorábbi jelét az orosz formalista nyelvésznél, Nyikolaj Trubeckojnál találjuk, aki 1926-ban elemzést adott közre Afanaszij Nyikityin indiai utazásának (1466–1472) óorosz leírásáról.¹ Ebben az elemzésben találkozhatunk először az útleírások általános, szinte nyelvtanilag megragadható, szöveg szintű folyamatszerkezetének bemutatási kísérletével: a kezdetet az elindulás „dinamikus-narratív” leírása, a középrészt a táj- és kultúraleírások „statikus-deskriptív” passzusai alkotják, míg a véget a hazautazás ismét „dinamikus-narratív” bemutatása adja. Ez a hármas felosztás nem vonatkoztatható kivétel nélkül minden útleírásra, de – a három rész alkalmanként eltérő súlyozásával – a műfaj általános alapmintájának ismerhetjük el. Az alább bemutatott elemzések megerősítik ezt a benyomást. Nyikityin útleírását számos vallási-meditatív felkiáltás, ima és eskü tarkítja, amelyek különösen gyakoriak és intenzívek a kezdésnél és a végnél, illetve az átmeneteknél a „statikus-deskriptív” és a „dinamikus-narratív” szövegrészek között. Úgy tűnik, ez szintén általánosan érvényes sok középkori és kora újkori útleírásra.

---

¹ Troubetzkoy 1980.

Nyikityin útleírásának egy további szembetűnő jellemzője az „egzotizmus” kifejezésformáinak gyakori használata: nemcsak a hely- és személyneveket idézi a szerző a mindenkori bennszülöttek nyelvén, hanem sok általános fogalmat és teljes mondatokat, formulákat és imádságokat is – sokszor fordítás nélkül, ebből eredően a legkisebb esélyt sem adva az olvasónak vagy hallgatónak a megértésre. Trubeckoj ezt az egzotizmust – amely csak kevés útleírásban ennyire erőteljes – azzal magyarázza, hogy Nyikityin a „mórok” és „pogányok” földjén utazik, és – a legtöbb utazóval, illetve még inkább a legtöbb, útleírásokat jegyző kortársával ellentétben – nem a szent városokba vagy egyenesen a Szentföldre tartó zárandokúton jár. Trubeckoj szerint csak Nyikityin szövegének a korban az útleírások számára normaadóknak számító zárandoklatokkal való összevetése mutatja meg az írás valódi értelmét, vagyis az eretnek-pogány – és éppen ezért idegen és ellenséges – környezetbe vetett orosz kereskedő és jámbor orosz ortodox keresztény vallási magányosságának, magára hagyatottságának és veszélyeztetettségének bemutatását.

Már Trubeckoj példamutató elemzésének ebből az igencsak rövid felidőzéséből is kitűnhet számunkra az útleírások logikájának vagy szemantikájának újabb lényegi jellemzője. Egyfelől az „itt”, a „mi” és a „haza”, másrészt pedig az „ott”, a „másik” és az „idegen” közötti duális vagy bináris szembeállítás alapmintája Nyikityinnél mint a pogányok és keresztények, illetve a profán és szent városok ellentéte nyer kifejezést; az alapminta azonban a legtöbb, hacsak nem az összes útleírásra érvényes.

Reinhart Koselleck egy különösen érdekes cikkében próbálja megragadni az „aszimmetrikus ellentétpárok” szemantikáját és különböző időszerkezetét a „görög és barbár”, a „pogány és keresztény”, illetve az „ember és az Übermensch” példáján keresztül, amellyel tulajdonképpen az itt bemutatott szembeállítások fogalomtörténeti alapját vázolja fel.² További „aszimmetrikus ellentétpárok” kosellecki értelemben vett fogalomtörténeti orientációjú vizsgálata alapvető előrelépést hozhatna az útleírások mentalitástörténeti elemzésében, s ilyenek számos középkori és kora újkorú útleírás címében szerepelnek a „pogányokon” és „barbárokon” kívül például a „vadak”, „emberevők”, „nomádok”, „hitbéli tévelygők”, „primitívek”, „istentelenek”, „faragatlanok”, „civilizálatlanok”, „udvariatlanok”, népek, törzsek és nemzetek a maguk mindenkori ellentétpárjával. Koselleck egyik tézise szerint a „pogány/keresztény” fogalom pár sokkal dinamikusabb-agresszívebb, „misszionizáló”, „zárandokló” és egyben történetfilozófiai jelentőségű dimenzióval rendelkezik, mint az egyrészt toleránsabb, másrészt azonban arrogánsabb és legalább annyira harcias „görögök” és „barbárok” közötti szembeállítás. Már ebből is látható, hogy jó néhány hasonló aszimmetrikus ellentétpár szemantikájának kibontására tett átfogó kísérlet fontos hozzájárulást jelenthetne az útleírások egyik alapeleme működésének tisztázásához. Koselleck „társadalomtörténetként értelmezett fogalomtörténetének”

² Magyarul lásd Koselleck 1997 vagy 2003: 241–298.

„lényege”,³ vagyis a szemantikai viszonyok társadalmi és kulturális viselkedésmódokra való visszavezetésének lehetősége ezen a területen hihetetlenül gyümölcsözőnek bizonyulhatna. Hasonló fogalom párok „időbeliségi dimenzióinak” Kosellecktől megtanult felkutatása segíthetne nekünk, hogy szemantikailag és szociológiailag feltárjunk olyan viselkedésformákat, mint a zarándoklatok, a missziók, a kolonizáció, az undor, a bűvölet, a faji elkülönülés, a házassági tilalmak, a felfedező és kalandvágyból tett utazások, illetve a tömegturizmus jelensége, és ezzel képessé válunk a „kulturális érintkezések kutatása” számára lényeges adalékokkal szolgálni. Csak remélhetjük, hogy a *Geschichtliche Grundbegriffe* következő kötetei, amelyekben Koselleck nem elhanyagolható szereppel bír, minél több ilyen fogalom párral foglalkoznak majd.⁴

A „mi” és „mások” közötti dualizmus azonban nemcsak ezekben a kollektív elnevezésekben jelenik meg, hanem – legalábbis a strukturalista útleírás-értelmezés tézise szerint – általánosabb érvényre tesz szert a képek és képzetek rendszerében, ökonómiájában az idegen kultúrák és társadalmak „statikus-deszkriptív” leírása során. Ez az általános érvény különösen egyértelműen kiviláglik Bernadette Bucher figyelemreméltó ikonográfiai elemzéséből Theodore de Bry rézmetszeteiről, amelyek a de Bry kiadásában 1590 és 1630 között megjelent *Westindische Reisebeschreibungen* című munkájában szerepelnek.⁵ Bucher a mítoszelemzés strukturalista tudományának összes szabályát felhasználva – és talán túlságosan is támaszkodva Claude Lévi-Straussra – megkísérli bemutatni, hogy ezeken a metszeten a bináris oppozíció törvényein alapuló „durva gondolkodásmód” munkál. A „lógó mellű vadak” motívuma, amely Bucher könyvének címét is adta, szórványosan és látszólag véletlenszerűen tűnik fel különböző helyeken a rézmetszetenek jó részén. Bucher megkísérli, hogy feltárja az eredetmotívum (Ausgangsmotiv) megjelenéseinek logikáját és öntudatlan ökonómiáját, és ezzel képes bemutatni, hogyan szolgál ikonográfiai alapmintául a csábítás és bűnbetés ótestamentumi mítosza a bennszülöttek kannibalizmusának, vagy ugyanígy a spanyol konkvisztádorok kegyetlenségének (a „fekete legenda” nagyon fontos szerepet játszott a protestáns de Bry számára!) képi ábrázolásához.

Újabb érdekes adalékot szolgáltat az útleírások mentalitástörténeti vagy strukturalista értelmezéséhez Michel de Certeau, aki Jean de Lery 1578-ból származó brazíliai útleírása kapcsán kísérte meg bemutatni, hogyan dolgozza ki a szerző az írott (és író, leíró) „mi” kultúrájának, valamint a „mások” szóbeli-orális kultúrájának ellentétpárját. Ahogy Trubeckoj, úgy de Certeau is képes olyan elemzést nyújtani, amely a korlátozott forrásbázis ellenére lényeges hozzájárulásnak tekinthető az egyik legfontosabb aszimmetrikus ellentétpár megvilágításában.⁶

De Certeau eszmefuttatásai az útleírások műfajáról Jean de Lery alapján illeszkednek a történetírás „episztemológiai” alapjairól szóló általánosabb

³ Vö. (magyarul) Koselleck 1997 vagy 2003: 241–298.

⁴ Brunner–Conze–Koselleck 1972–1992.

⁵ Bucher 1977.

⁶ de Certeau 1975: 215–248.

reflexióihoz. A történelem és antropológia közötti intim, de ugyanakkor mindig kényes cserekapcsolat – amelynek de Certau e töprengéseit szentelte – hosszú múltra tekint vissza, s Hérodotosztól, a történetírás „atyjától” veszi kezdetét, akár antropológiaként, akár intellektuális tudományként értelmezzük azt. François Hartog *Le miroir d'Herodote. Essai sur la représentation de l'autre* (Párizs 1980) című könyvében, amely mindmáig az útleírás műfaj strukturalista megközelítésének csúcsa, épp Hérodotosz alapján foglalkozik ezzel a kérdésfelvetéssel, hogy rátaláljon az útleírásnak vagy általában a társadalmi-kulturális másság (proto-)etnografikus leírásának sajátos logikájára és retorikájára.

A rendkívül fontos könyv első részében („Les Scythes imaginaires: espace, pouvoir et nomadisme”) Hartog a szkíták hérodotoszi leírását elemzi mint az „imaginárius néprajz” példáját. Míg az eddigi Hérodotosz-kutatás azzal foglalkozott, hogy feltárja a viszonyt ezen leírás és a szkíták „valósága” és „igazi léte” között – ahogyan az más dokumentumokból megismerhető –, s mindezt anélkül, hogy ezzel igazán fontos eredményeket ért volna el, Hartog azt kísérli meg bemutatni, miképpen engedelmeskedik a szkítákról alkotott kép a társadalmi-kulturális másság bemutatása belső logikájának. Meghökkenítően egyértelmű ennek a logikának a jelenléte – hogy Hartog sokoldalú elemzésének csak egyetlen példáját említsük – a perzsák és szkíták közötti háború hérodotoszi bemutatásában. Itt ugyanis az világlik ki, hogy a görögök képzele másokról (a szkítákról) csak azáltal állhat háborúban és összeütközésben másokkal (a perzsákkal), hogy az egyik másik a másik másikkal szemben görögnek látszik. Hérodotosz kísérlete, hogy „megmagyarázza” a nomadizmus és a nem-letelepedett (vagyis tulajdonképpen barbár) életmód lehetőségét, abba torkollik, hogy a nomadizmust mint stratégiai életmódot mutatja be, amely megfelel egyes, a barbár behatolókkal szembeni ellenállás stratégiájáról alkotott görög elképzeléseknek. Csak a barbár perzsákkal szembeni háborúban lesznek a barbár szkíták görögökké, amikor nem letelepedett életmódjukról kiderül, hogy átgondolt stratégia eredménye. A különböző aszimmetrikus ellentétpárok (görögök–barbárok, letelepedettek–nomádok) egymásra rétegződésének és egymással való behelyettesítésének ökonómiája teszi lehetővé, hogy a „mások” egymás közötti sokfélesége az elképzelt „mi”-vel szembeni másság alapvető témájának variációjaként jelenhessen meg.

Könyvének második részében („Herodote, rhapsode et arpenteur”) Hartog megkísérel addigi eredményei alapján leírni egy általános „másságról szóló retorikát”, amelyben igen fontos szerepet játszik a „harmadik fél kizárásának törvénye” (vagyis megint csak az aszimmetrikus ellentéteket jellemző binaritás törvényszerűsége). Hartog könyvének ezen része tulajdonképpen úgy is felfogható, mint az útleírások szövegimmanens, mentalitástörténeti vagy strukturalista értelmezésére tett addigi lépések rendszerezésének első kísérlete, ezek közül viszont, úgy tűnik, Hartog csak de Certeau-jét ismeri. Hérodotosz szövege kapcsán, időnkénti utalásokkal Marco Polóra és (de Certeau-n keresztül) Jean de Leryre, Hartog nemcsak azokat a retorikai eszközöket és alakzatokat regisztrálja, amelyekkel a mindenkori szerző a publikumot akarja meggyőzni „hihetetlen” történetének

hitelességről, hanem azzal is megpróbálkozik, hogy feltérképezze a társadalmi-kulturális másság és idegenség bemutatásának alapvető logikai műveleteit. Mindezen logikai műveletek – amelyeket Hartog a „hasonlítás és analógia”, illetve a „megkülönböztetés és megfordítás” alcímekben foglal össze –, mind pedig a felkiáltások, felszólítások és bizonyítások („magam láttam...”, „nekem mesélték...”, „X-nél olvasható...” stb.), vagy végül a különösen „figyelemre méltó” természeti jelenségek, események, épületek vagy szokások bemutatása (Hérodotosznál „thoma”, sok középkori szövegben „mirabilia”, vagy egyszerűen, mint Baedekernél: „látnivalók”) mind-mind azon retorikai eszköztár részei, amelyet nemcsak Hérodotosz, hanem csaknem az összes útleírás bőségesen használ.

Hartog könyve jelenti tehát az első kísérletet a társadalmi-kulturális másság bemutatására használt eszközök szisztematikus jegyzékbe foglalására. A lista jelentősége abban áll, hogy a felsorolt eszközök közül egy sem terjedhet el a szerző és közönsége általános elvárásaira, beállítódásaira és kulturális világára tett utalás nélkül. Az eszközök sokféleségének megfigyelése Hartog alapján lehetővé teszi, hogy az útleírásokat „szándékukkal ellentétesen” vagy „szimptomatikusan” ezen elvárások, beállítódások és kulturális egyértelműségek forrásaiként értékeljük, és így az útleírásokat mint a szerző és közönsége kultúrájának a mindenkori „másik” tükreben történő, önkéntelen kulturális önfelmutatásaiként fogjuk fel.

A más és idegen viszonyok, viselkedésmódok bemutatása tükörként működik. Hérodotosz a görögöknek mutatta fel, akik benne a szkítákat, perzsákat, barbárokat akarták látni. A történeti és néprajzi kutatás hosszú ideig sziszifuszi módon azzal próbálkozott, hogy kijavítsa ennek a tükörnek a nyilvánvaló és rejtett torzulásait, hogy nyomára bukkanjon a szkítákra, perzsákra, kínaiakra stb. vonatkozó igazságnak, és ezáltal „ítélőszék elé vonja” Hérodotoszt és a hasonlószerűeket. A fent említett eredmények azonban lehetővé teszik számunkra, hogy teljesen más szemmel nézzünk a tükörbe, és hogy abban Hérodotoszt és a görögöket fedezzük fel.

Az útleírások mentalitástörténeti szempontú elemzésének fent idézett példái azt a gyanút kelthetik, hogy szerzőik az útleírások igazságtartalmának forráskritikai ellenőrzésével járó fáradsalmak elkerülése érdekében gyakran kénytelenek erőszakot alkalmazni, hogy így az útleírásokban megjelenő másságok áttekinthetetlen sokaságát az aszimmetrikus ellentétek logikájának bináris fonálára fűzhessék fel. Akárhogyan is értékeljük azonban az egyes esetekben ezt a gyanút, számomra egyértelmű, hogy az ezekben a munkákban található megközelítés – az útleírások mentalitástörténeti forrásként való kezelése – lényeges hozzájárulást jelent ahhoz, hogy képesek legyünk felkutatni más forrásokból alig hozzáférhető kulturális egyértelműségeket.

Ezek a kulturális egyértelműségek a felszínre hoznak egy tudattalan kulturális öntudatot, s ez több mint banalitások és trivialitások halmaza, amelyeket első pillantásra érthetnénk alatta. Például az, hogy a kora újkori németek nem eszik meg egymást és ellenségeiket; hogy „helyénvaló módon” öltözködnek és – már csak az éghajlat miatt is – nem meztelenül szaladgálnak és nem sátrakban

laknak; hogy letelepedett életmódot folytatnak és nemcsak vadászatból, halászatból és gyűjtögetésből tartják fenn magukat; hogy tányérból, késsel-villával esznek és nem nyers békákat, szöcskéket és csigákat, vagy sült macskákat és kutyákat zabálnak; hogy nem gyakorolják a többnejűséget és a promiszkuitást, hanem – legalábbis az útleírások lapjain – keresztény-monogám házasságban élnek; hogy – a törökökkel ellentétben – nem mézszárolják le a gyermekeket és erőszakolják meg a nőket, hanem tartják magukat a tízparancsolat előírásaihoz; hogy uraik nem despoták, mint például az orosz cár; és hogy a sok szent relikviái nemcsak Németországban, de szent helyeken máshol is fellelhetők – ezek mind meglehetősen triviális, az útleírásokból nyerhető megállapítások. A mi feladatunk azonban nem az, hogy az ilyen trivialisításokat összegyűjtsük és sorba rendezzük, hanem valami egészen más. Meg kell kísérelnünk, hogy e számtalan látszólagos trivialisítást egymáshoz viszonyítsuk, hogy a különböző helyekről származó és különböző koroknak szóló különböző útleírásokban ezek relatív súlyát megmérjük, és ezáltal felderítsük azt a „politikai ökonómiát”, ami az ilyen aszimmetrikus ellentétképzetek sokaságának használatában rejlik. Azt gondolom, a mindenkori „másik” képeivel és a róla alkotott elképzelésekkel folytatott játék szabályainak mégoly töredékes feltárása is lényeges titkokat világíthat meg arról a kultúráról, amely ezt a játékot űzi.

Az alkalmankénti utalásoktól eltekintve, tudtommal még nem végzett senki olyan vizsgálatot, amely ilyen módon kezelné azonos kiindulási kultúrából származó különböző szerzők szövegeinek sorozatát, annak ellenére, hogy ez az eljárás nyilvánvalóan számos előnnyel járna. Lehetőségünk lenne az egyes szövegek elemzésekor támadt sejtéseink igazolására vagy elvetésére; a szövegek és a bennük leírt idegen kultúrák számának növekedésével az elemzésükből kinyert kulturális egyértelműségek képe is teljesebbé válna; míg egyetlen szerzőre koncentrálna könnyen támadhat az a benyomásunk, hogy a mindenkori elképzelt „mi” nem más, mint egyetlen, homogén kulturális egység. A különböző eredetű szövegek sokaságának elemzésekor lehetővé válna a különbségtétel az azonos nyelvi térben létező különböző társadalmi csoportok eltérő kulturális egyértelműségei, elvárásai és beállítódásai között. Még az is elképzelhető, hogy diakrón sorozatot képezve fejlődési mintákra találunk. Állításom tehát röviden az, hogy az útleírások nagyobb sorozatának mentalitástörténeti értékelése eddig kiaknázatlan lehetőségeket rejt magában.

II.

Sokak számára talán az itt javasolt, a mindenkori „másikon” és „idegenen” keresztül vezető kerülőút nemcsak körülményesnek, de egyenesen feleslegesnek is tetszhet. A kora újkori Németország esetében például a mentalitás- és kultúrtörténet forrásai túlságosan is bőségesnek tűnnek. Látszólag a fennmaradt szövegek áttekinthetetlen sokasága áll rendelkezésünkre, még arra a célra is, hogy

a különböző társadalmi csoportok kulturális öntudatának nyomára bukkanjunk. Még az írástudatlan parasztok és a „köznép” is hallat időnként magáról, ha ritkán is. Am ezen források legtöbbszörrel ugyanaz a helyzet: közülük a legkevesebb foglalkozik az itt keresett kulturális egyértelműségekkel. Leírásuk és ezáltal megőrződésük oka ugyanis többnyire éppen az, hogy a nem-egyértelműt állítják elének, hogy a korabeli tudat számára rögzítik az említésre méltót, miként ez egyébként az útleírásaink esetében is történik.

A kora újkori kulturális konfigurációk és tudatformák iránt érdeklődő történeti antropológiai kutatás legújabb munkáiban háromféle korabeli írásos forrást különböztethetünk meg.⁷ Először is, léteznek korabeli leírások az „erkölcsökről és szokásokról”, a különböző társadalmi csoportok hitbéli elképzeléseiről és babonáiról vagy „ideológiájáról” és „öntudatáról”. Ezek a leírások egyrészt külföldiek útleírásaiban maradtak fenn, és már csak ezért is olyan komoly forráskritikai óvatossággal kezelendők, hogy csak a legritkább esetben használhatók fel. Semmivel sem jobb a helyzet a korabeli belföldi szerzők leírásaival. Ezek sem minden hátsó szándék nélkül fognak tollat: a papok és inkvizítorok egy vidék vallásos életéről írott beszámolóinak alig van köze a közösség tagjainak valódi jámborságához. A korabeli honi beszámolók mindig valamilyen álláspontot képviselnek, különben meg sem írták volna őket. Nem azt akarom ezzel kétségbe vonni, hogy ezek a szövegek – amennyiben megfelelő forráskritikai igényességgel kezeljük őket – nagyon értékesek lehetnek, hanem csak arra akarok utalni, hogy az elengedhetetlen forráskritikai követelmények e látszólag oly közvetlenül használható források esetében sem járnak kevesebb kényelmetlenséggel, mint azok a követelmények, amelyeket az útleírások itt ajánlott használata hord magában.

Más források nem a mindenkori mások, hanem annak a társadalmi csoportnak egy képviselője tollából származnak, amelynek mentalitása és tudata érdeklődésünk középpontjában áll. A források e roppant széles csoportján belül az önreprezentáció két újabb típusát különböztethetjük meg: egyrészt az önkéntes „önvallomásokét”, másrészt a nem önkéntes „vallomásokét”. A parasztok, napszámosok, kézművesek, szolgálólányok, béresek, inasok és a többiek, akikről elmondhatjuk, hogy együtt a „köznepet” alkotják, és legalábbis a legtöbb esetben az írástudatlanok túlnyomó többségét képezik, ritkán kapnak szót a forrásokban, miként ezt

⁷ Hogy világos legyen, mit értek „történeti antropológia” alatt, legyen elegendő Peter Burke és Robert Muchembled bevezető jellegű szövegeire utalnom (Burke 1978; Muchembled 1978), illetve a következő munkákra, amelyek példamutatónak tekinthetők az említett kutatási irányzat számára: Bahtyin 1968; Zemon Davis 1979; Ginzburg 1979, 1980; Henningsen 1988; Le Goff 1977, 1981; Le Roy Ladurie 1975, 1979, 1980; MacFarlane 1970; Medick 1980; Schmitt 1981; Thomas 1973. Azon kívül, hogy mindezekre többé-kevésbé közvetlenül hatottak antropológiai példák, elméletek és módszerek, közös még bennük, hogy – egyrészt – felhívják figyelmünket a hivatalos (írott) elitkultúra és a szóbeli népi kultúra közötti kényes viszonyra, és – másrészt – szisztematikusan és meglehetősen bonyolult erőfeszítéseket tesznek arra, hogy a fennmaradt forrásokból előcsalogassák a „köznép” kulturális életére vonatkozó információkat, amelyek a terepmunkát végző antropológusnak „a résztvevő megfigyelő” módszer segítségével látszólag az ölébe hullanak.

már említettük is. Ha mégis, akkor ez leginkább kikényszerített vallomások formájában történik, ezért a kihallgatások és mindenféle perek jegyzőkönyvei gyakran ezen csoportok kulturális öntudatának legjobb forrásai, és az újabb történeti antropológiai kutatás ennek megfelelően különösen intenzíven fordul e források felé. Magától értetődik azonban, hogy e források használatakor is kötelező az óvatosság. A vallomásoknak megvan a maguk funkciója: halált vagy életet, de legalábbis büntetést vagy jutalmat jelenthetnek, és csak a legszerencsésebb esetekben – ahogy például Menocchiójében, akinek Carlo Ginzburg szentelte csodálatos könyvét, *A sajt és a kukacok*, vagy a montailou-i eretnekekében, akiket Le Roy Ladurie dolgozhatott fel bestsellerében – vonhatunk le következtetéseket belőlük a mindenkori áldozatok tudatformáiról és gondolkodásmódjáról. Azok az esetek, ahol a kliensek egyáltalán kimondhatták véleményüket (és még jegyzőkönyvbe is vették azt), annyira ritkák, hogy pusztán ennek a forráscsoportnak a használata nem elegendő a kora újkori mentalitások feltárására.

Az utolsó, s egyben harmadik forráscsoport a legszámosabb, azoké a dokumentumoké, amelyeket – mint említettük – „önvallomásnak” hívunk. Itt az emberek maguk jelentkeznek megszólalásra, hogy elmondhassák véleményüket a dolgok folyásáról, társadalmi és kulturális viszonyaik valóságának értelméről. E forrástípus emlékeiből olyan sok áll rendelkezésre, hogy a kultúrtörténeti kutatás gyakran úgy véli, megelégedhet pusztán ezek használatával. Első látásra úgy tűnhet, nem is létezhet ennél jobb, közvetlenebb és gyorsabb út a mindenkori gondolkodásformákhoz. Persze a kifogások is kézenfekvők: az első és legfontosabb mind közül, hogy ezek a források – még ha oly sok is van belőlük – egy, a kora újkorban nagyon kevés számú írástudó kisebbség termékei. Még a legtudatosabb hatástörténeti kutatás és a kérdéses szövegek „szóbeli eredetére” történő számos utalás sem oszthatja el a gyanút, hogy ez a kisebbség nem feltétlenül reprezentatív, sőt gyanakodnunk kell, hogy egy, éppen írástudása miatt határozottan elkülönülő kisebbséggel állunk szemben. Jó néhány szöveg, amelyek a múltbeli, különösen a romantika befolyása alatt álló néprajzi kutatások állítása szerint a nép lelkét tükrözik vissza, a mai kritikai mérce alapján csak nagyon sok megszorítással minősíthető ekként – elég, ha csak az ún. „népkönyvek” (Volksbücher)⁸ példájára gondolunk.

Az „önvallomások” mentalitástörténeti forrásként való használhatósága ellen emelt fenti kifogás természetesen azokra az útleírásokra is vonatkozik, amelyek forrásértéke mellett éppen érvelni szeretnénk. Az írástudatlan tengerészek, katonák, szakácsok, küldöncök és kereskedők a legritkább esetben találták meg írnokukat, a fennmaradt beszámolók nagy része magasabb státusú emberektől származik, például orvosoktól, diplomatóktól és hivatalnokoktól, polgári származású tudós utazóktól, tanulmányúton lévő nemesektől vagy éppen ezek írnokaitól. Másfelől viszont joggal feltételezhetjük, hogy az írástudatlan utazók többsége

⁸ A Volksbuch kifejezést a 18. század végén Joseph Görres és Johann Gottfried von Herder vezette be a középkortól kezdve olvasott népszerű, többnyire prózában írt történetekre. [A Szerk.]

semmiképpen nem mulasztotta el, hogy az utazásairól és az azzal kapcsolatos élményekről és eseményekről beszámoljon kortársainak. Ahogy a fentebb említett „önvallomások” esetében, úgy itt is általánosan igaz, hogy csak az elenyésző mennyiségű forrás minél nagyobb számban való aprólékos összehasonlítása teszi lehetővé a betekintést annak a szóbeli kultúrának a világába, amely a fennmaradt útleírások csúcsa alatt a jéghegyet képezi.

A döntő jelentőségű haszon, amit az idegen országokról írt útleírások kerülő útja nyújtani tud a mentalitástörténeti kutatás mindezen egyéb forrásaival szemben, egy másik lényegi különbségen alapul. Az itt „önvallomásnak” hívott források közül a legjobbakkal kertilés nélkül beszélnek azokról a normákról és magatartásmódokról, amelyeket szerzőik magukénak vallanak: arról, hogyan nevelje az ember a gyerekeit, hogyan viselkedjen a szüleivel, nagyszüleivel, a földesurakkal, kalmárokkal, papokkal és a felsőbbbséggel szemben, az illendő viselkedésről az asztalnál, illetve székelés közben, a házastárs és a keresztszülők helyes megválasztásáról, és hogy miképpen viselje magát az ember, ha kalapácsot, kaszát, ekét, malmot, szövőszéket vagy kocsit használ, egy várost meglátogat, vagy ha vendéglőben, lakodalomban, farsangi mulatságban, fonóban, gyóntatószékben, templomban esetleg bíróság előtt fordul meg. Vagy – és ez különösen érvényes a kora újkori Németország számos, gazdag néprajzi adatot szolgáltató szatirikus-moralizáló verseire, anekdotáira és regényeire, Sebastian Branttól és Till Eulenspiegel-től Johann Fischarton keresztül Schelmuffskyig és Simplicissimusig – hogy mindezeket éppenséggel miként nem szabad vagy lehet csinálni. Semmiképp nem az a célom, hogy vitassam e források néprajzi vagy történeti antropológiai, illetve mentalitástörténeti értékét, éppen ellenkezőleg: ezek még mindig túlságosan kevésbé kerültek és kerülnek felhasználásra. De mindezen források közös jellemzője, hogy nem tudattalan kulturális egyértelműségekből, hanem tudatosan alkalmazott morális normákból, elvárásokból és ideálokból, illetve azok figyelmen kívül hagyásából indulnak ki. Az „önvallomások” mentalitástörténeti forrásként való értékelésének alapvető problémája azok propagandisztikus és interveniáló funkciójából ered. Az „önvallomások” éppen hogy általában aktív szerepet vállalnak azon beállítódások és tudatformák átalakításában, illetve likvidálásában, amelyek feltárására ezeket a szövegeket forrásként akarnánk használni. Itt is szükség van tehát a messzemenő forráskritikai óvatosságra. Az „önvallomások” tehát azt teszik lehetővé, hogy az írástudó kisebbség önkéntes kulturális önfelmutatásáról és tudatos kulturális egyértelműségeiről alkossunk képet. Az útleírások mint önkéntelen kulturális önfeltárások vizsgálata ugyanakkor bepillantást enged a szerző tudattalan, éppen ezért sokkal hatékonyabb kulturális önértékelésének szférájába, ahogy a – hallgatóként sokszor írástudatlan – közönségébe is. Az útleírások nem léteznek az aszimmetrikus ellentétképzetek hálóján keresztül motivált mi-tudatra való hivatkozás nélkül, amely tudat közös a szerzőben és közönségében az emberekkel és a természettel való más, idegen és „egzotikus” bánásmódokkal szemben. És, hangsúlyozzuk, ez a „mi-tudat” az útleírás mint

műfaj narratív szerkezetének önkéntelen eredménye, s ezáltal kivonja magát a kívülről érkező tudatos hatások alól.

Az idegen társadalomszervezési és viselkedésformák bemutatása hasonlóképpen engedelmeskedik a propaganda és intervenció szabályainak, mint a fentebb ismertetett mentalitástörténeti forrástípusok, amennyiben ezeket az idegen viselkedésformákat vagy undorítónak, bűnösnek esetleg nevetségesnek, vagy kövendőnek, paradicsominak és ideálisnak minősítik. Ezek a tudatosan célzott hatások azonban csak a „mi-érzet” és az „aszimmetrikus ellentétképzetek” előzetes azonossága alapján lehetségesek, amelyek, úgymond, az útleírások tudatos propagandisztikus és interveniáló felhasználásának tudattalan feltételét alkotják. Az útleírások így közvetlenebb utat nyitnak ezekhez az előzetes azonosságokhoz, mint más írott források, s ezáltal a mentalitástörténeti kutatás forrásbázisának lényeges kiegészítőjéül szolgálhatnak.

III.

Annak érdekében, hogy az útleírások általunk ajánlott „fordított” felhasználása kellő nyomatékot kapjon, eddig úgy tettünk, mintha az utazók akár otthon is maradhattak volna, mintha az idegenben szerzett benyomásokat és élményeket (illetve a nehézségeket és veszélyeket) csak egyfajta „oldószerként” vehetnénk számításba, amely rábírja a kollektív tudatot arra, hogy az idegen kultúrák bemutatásán keresztül öntudatlanul maga is színpadra lépjen. Nem mintha ez az oldószer-hatás lényegtelen vagy akár nélkülözhető lenne: hiszen pontosan ez az önfelmutatás (Selbstdarstellung) lehetőségének feltétele. Az útleírások tanulmányozása azonban a mentalitástörténeti szempontokon kívül más összefüggésekbe is bepillantást enged. Az utazók nemcsak az idegen országokról számolnak be, hanem magáról az utazásról is, a távolságokról, melyeket le kellett győzniük, a szállítóeszközökről, a tárgyalásokról és üzletekről, vagy – miként az a zárándokok esetében gyakori – a szertartásokról, amelyeken útközben és a végcélnál részt vettek, s végül a többi utazóról, akikkel találkoztak. Számos utazó leírja továbbá, hogyan fonódik össze a saját társadalma annak globális környezetével, például amikor ismerteti azokat a portékákat, piacokat, tőzsdéket, karavánutakat, kikötőket és kereskedőházakat, amelyek révén az általános gazdasági áruforgalom működik. Az útleírások tehát nemcsak az idegen kultúrákat írják le, hanem azokat az összefonódásokat és alárendeltségi viszonyokat is, amelyek ezek között, illetve ezek és a kiindulási társadalom között fennállnak. Az ilyen összefüggések gyakran nem vehetők ki közvetlenül az utazók leírásaiból, de már csak az útvonalak vagy az üzleti tervek részletezése is számos esetben megengedi, hogy következtetéseket vonjunk le arról a világgazdaságról vagy „világgazdasági rendszerről” (Weltsystem), amelynek anyagi kommunikációs csatornáin az utazók többnyire mozognak, hacsak felfedezőként vagy hódítóként nem ők maguk hozzák létre

azt. Az útleírások története elválaszthatatlan az egymással interakcióban lévő társadalmi-kulturális formációknak – legalábbis a középkor óta – állandóan növekvő számosságában rejlő globális összefüggések történetétől. A nemzetközi kommunikáció és interakció expanziója, illetve sűrűsödése háborúk, missziók, kereskedelem, diplomácia, gyarmatosítás, zarándoklat, imperializmus, fejlesztési támogatások vagy éppenséggel tömegturizmus formájában elengedhetetlen feltételét és körülményét alkotja az útleírás mint műfaj fejlődésének. Az útleírások történetének megírása csak a nemzetközi kapcsolatok és a globális politikai-gazdasági összefüggések történetének háttérismeretével lehetséges.

Az elmúlt évtizedek történetírásában egyértelmű tendenciák rajzolódnak ki arra nézve, hogy legalábbis a nemzetközi kereskedelem területén általános kijelentésekre juthatunk az egyes régiók (például városok, vidéki iparterületek, illetve nemzetállamok) közötti függőségi viszonyok strukturális jelentőségéről egyazon világgazdasági rendszeren belül. Vagyis kimutathatóak azok a történetileg bár változó, ám nagyon hosszan tartó függőségi viszonyok centrum és periféria (illetve félperiféria) között, amelyek az egyes régiók történeti fejlődési folyamatában, sőt mindenkori fejlődési lehetőségeiben döntő szerepet játszanak. Elegendő csupán olyan nevekre utalni, mint Fernand Braudel, André Gunder Frank vagy Immanuel Wallerstein, akik valamennyien saját módszereikkel éppen ilyen globális, strukturális összefüggéseket kerestek a múltban és a jelenben. A kora újkor világtörténeti átalakulásai nemcsak ezeknél a szerzőknél álltak az érdeklődés középpontjában, de a globális összefüggések kutatásában – amelyet napjainkban hatalmas erőfeszítéssel folytatnak szociológusok, történészek, fejlődéskutatók (Entwicklungsforscher) és antropológusok egyaránt – általában is magukra irányították a figyelmet. A 16. század sok helyütt tárgyalt árforradalma és annak összefüggései a spanyol-portugál tengerentúli expanzióval például egész sor vitát gerjesztettek a tengerentúli expanzió, az európai konjunktúra alakulásának és a gazdaság fejlődésének egymásra gyakorolt hatásairól, s a téma a későbbiekben a helyi, regionális és országos fejlődési folyamatok és konjunktúra viszonyok globális vagy legalább transznacionális meghatározottságáról szóló általánosabb kérdések felé mozdult el. Az eszmecsere eddigi eredményei vitatottak; de aligha van olyan történész, aki kételkedne benne, hogy ezen, egészen a közelmúltig figyelmen kívül hagyott, globálisan meghatározott összefüggések feltárása nemcsak nem hiábavaló, hanem tanulságos eredményekre is vezethet. A hozzá kötődő, viszonylag jelentős elméleti és módszertani erőfeszítések már ma termékenynek bizonyulnak.⁹

Az ilyen összefüggések feltárása során az útleírások természetesen csak az egyik forrást jelentik a számos más (és gyakran megbízhatóbb) forrás között. Ezen összefüggések szempontjából jelentőségük nem annyira az erre vonatkozó viszonylag kis forrásértékükből adódik, hanem sokkal inkább abból a tényből, hogy hangsúlyosan felhívják figyelmünket arra: nemcsak a nagy felfedezések hagytak nyomot a korabeli emberek tudatában, hanem a kialakulóban lévő

⁹ Vö. Braudel 1979; Kriedte 1980; (magyarul) Wallerstein 1983.

modern nemzetközi munkamegosztás is. Az útleírásokból látható a legközvetlenebb módon, milyen hatással voltak a felfedezések és a kora újkori világgazdasági fejlemények a kortársak tudatára. Az útleírások bármilyen más forrásnál és irodalmi műfajnál alkalmasabbak arra, hogy számunkra a kora újkori történelmet mint a világgazdaság történetét közvetítsék, nemcsak gazdasági szempontból, hanem a világgazdasági rendszer mentalitástörténete szempontjából is.

A globális gazdasági összefüggések történeti kutatásában az elmúlt években számos elmélet született, amelyek megkíséreltek kvázi szabályszerű struktúrákat kimutatni, míg eddig úgy vélték, ezen a területen csak véletlenekről, eseményekről, felfedezésekről és hódításokról lehet beszélni. Feltételezésem szerint a mentalitástörténet területén is itt az idő, hogy legalább megkíséreljünk sejtéseket megfogalmazni a tudattalan és eddig ismeretlen struktúrákról és szabályszerűségekről, és ezeket aztán a források, vagyis elsősorban a kora újkori útleírások alapján megvizsgáljuk. Egy ilyen terv a mentalitástörténeti kutatás jelenlegi állapotában nyilván nagyon merész vállalkozás. Nem bátoríthat különösebben az a helyzet sem, hogy kifejezetten kevés kísérlet történt eddig az útleírások szisztematikus feldolgozására. A következő eszme-futtatás ennek megfelelően bizonyos óvatossággal kezelendő.

Az idegen társadalmi-kulturális szerveződési formák bemutatására alkalmas számos médiumnak az útleírások csak egyik fajtáját jelentik. A többi között említhetjük például a meséket, mítoszokat és a távoli múltból vagy közeljövőről szóló legendákat; a földalatti pokolról vagy földön túli mennyországokról szóló elképzeléseket; a minden értéket és hierarchikus rendet feje tetejére állító szertartásokat az afrikai királyválasztásokon vagy a latin-amerikai karneválokon; az egzotikus vagy akár apokaliptikus motívumokat ábrázoló képeket, fa-, rézmet-szeteket és festményeket; néprajzi monográfiákat vagy kozmográfiai enciklopédiákat; de az utópiákat, szatírákat és robinzonádokat is – amelyekkel valójában ismét roppant közel kerültünk a tulajdonképpeni útleírás határához. Nem létezik és nem is létezhet olyan kultúra, amely ne használna ilyesfajta reprezentációkat.

Ahhoz, hogy ne veszítsük el az áttekintés lehetőségét e sokféleség láttán, a „társadalmi-kulturális másság bemutatásának” pontosabb definíciójából kell kiindulnunk. Ha mindazt, ami nem úgy van, ahogy most és itt van, másságként kezelnénk, definíciónk bármilyen reprezentációra tökéletesen illene – és ezáltal teljesen értéktelen lenne. Így csak azokat a reprezentációkat vegyük figyelembe, amelyekben legalábbis

1. a természettel való emberi érintkezés módjai – jelentsen ez akár termelést és alkalmazkodást, vagy megismerést és intellektuális uralmat – mások vagy ellentétesek, mint a megszokottak;

2. az életkor, nem, társadalmi helyzet, rang, presztízs stb. által differenciált egyének viszonyai másmilyenek vagy fordított jellegűek és

3. ezeket a különböző viszonyokat és viselkedésformákat lehetségesként, vagyis biológiai és gazdasági úton reprodukálhatóként fogják fel és ábrázolják.

A legtöbb esetben, amelyeket e megszorítások nélkül könnyen hívnánk egy „más világ” bemutatásának, csak töredékeit találjuk egy ilyen – a fenti három dimenzióan keresztül megvalósuló – „teljes” másságnak. Leggyakrabban egyik, másik, sőt időnként mindhárom említett dimenzió hiányzik. Az amazonokról szóló beszámolók például ugyan gyakran adnak részletes képet nemcsak a nemi szerepek fordított jellegéről, hanem a reprodukció biológiai formáit is érzékletesen lefestik mondjuk a repülő spermákról szólva, viszont általában teljes tudatlanságban hagynak minket e népek termelési módszereiről és a természethez való viszonyáról. A „fordított világ”-rituálék gyakran és igen részletesen ismertetik a státusz-, életkor- és nemspecifikus szerepek rendszerét, időnként „groteszk” és kifordított módon a természettel való érintkezést is megjelenítik; azonban ritkán ábrázolják mindeközben világosan a biológiai-anyagi reprodukálhatóságot. A robinzonádok esetében szintén a biológiai reprodukálhatóság momentuma hiányzik, amely egyáltalán nem rövidíti meg a körülvevő természettel való érintkezés és a társadalmi uralmi rendszer leírásának realizmusát, sőt, talán egyenesen fel is tételezi azt. Az ilyen tetszés szerint tovább sorolható példák azt mutatják, hogy a szociokulturális változatok magát nem útleírásnak nevező ábrázolásainak többsége csupán töredékét képes felmutatni a fent definiált teljes reprezentációnak. Az utópiák és a vonzó vagy épp fenyegető jövő más részletes leírásai éppúgy, mint a múltbeli „aranykor” ábrázolásai vagy a bukolikus irodalom idillje sokszor akár teljesnek is látszhatnak. Az útleírásoknak azonban, a rájuk jellemző logika kényszerítő erejéből adódóan kötelességük a másság teljes képét megfesteni, hogy kivédjék a mindig jelen levő hazugság vádját és elérjék a hitelességnek és a realizmusnak azt a fokát, amely megkülönbözteti őket például a mítoszoktól és legendáktól vagy a karneváli rituáléktól. Bár az útleírások ezzel együtt is csak egyet jelentenek a szociokulturális sokféleség reprezentációjának számos médiuma közül, de az útleírások e különleges kényszernek engedve teljessé teszik a más médiumokban gyakran csak töredékesen meglévő képeket és elképzeléseket.

Áttekinteni is nehéz a többi olyan műfaj és médium számát és terjedelmét, amelyekben hasonló töredékek és teljes képzetkomplexumok találhatóak. E nagy csoportban a beszéd, írás és képi ábrázolás médiumai, illetve azok különböző technikái alapján tehetünk különbséget; ám igen nehéz feladatnak tűnik, hogy a reprezentációkat egyértelműen elkülöníthető műfajokba soroljuk. Akárhogyan is legyen azonban, a lényeg az, hogy e médiumok nagy mennyiségének megvizsgálása jelentősen hozzájárulhatna az útleírás műfaj működési mechanizmusának megvilágításához. Ebből a nézőpontból ugyanis az útleírások már nem egy idegen kultúra lefordításaként foghatók fel a saját kultúra számára, hanem a társadalmi-kulturális változatok töredékeinek és képeinek közvetítőiként a többi médium és műfaj sokaságából az útleírás médiumába és műfajába. Az útleírások szerzőjét így egyfajta ezermesternek – vagy Lévi-Straussal szólva – „bricoleur”-nek¹⁰ tekinthetjük, aki a saját kultúrája számára a szociokulturális másság megjelenésének arzenáljából

¹⁰ Mindenféle apróbb munkát végző, barkácsoló személy. [A Szerk.]

különféle elemeket egy teljességre törekvő képpé állít, barkácsol össze, és ezt a képet az utazásának eseményeiről írott beszámoló keretébe helyezi.

Az eközben mindig célként kitűzött vagy elvárt, de csak „törekvésként jelen levő” teljességet jó néhány kora újkori útleírás nem érte el. Sokszor csak arról hallunk híreket, hogy ennek vagy annak a szigetnek a lakosai például kannibálok, a többnejűségnek hódolnak és pusztán ágyékkötőt hordanak, vagy hogy ez vagy az a királyság nagyon nagy és erős, vagy sok arra a koldus és gazdag lehetőségekkel kecsegteti a rabszolga- vagy fűszerkereskedőket. A szövegek e típusában az ezermester munkája még elég egyértelmű. Néha egyes részletekben korabeli „rátóti viccekre” ismerhetünk rá, mint például Magellán történetében a bennszülöttekről, akik a kisebb hajókat a nagyobbak gyermekeinek tartották.¹¹ És gyakran található bennük közvetlen utalások azokra a forrásokra, amelyek a barkácsolás alapanyagaként kellett, hogy szolgáljanak, így Hérodotoszra, Pliniusra a maga néprajzi fantáziafigurákból álló kimeríthetetlen készletével, vagy Mandeville-re, s az ő fiktív, de a késő középkorban sokat olvasott csodás útleírására. Sokkal érdekesebbek mindazonáltal azok a kora újkori útleírások – mint például Hans Stadené, Adam Oleariusé vagy Wilhelm Mülleré –, amelyek képesek voltak alkalmazkodni a néprajzi ábrázolás teljességének trendjéhez.¹² Itt már sokkal nehezebb rábizonyítani a szerzőre a barkácsolást, amelyet oly könnyen gyanítanánk. Brazília „vad, meztelen, ádáz emberevőinek”, „Fetu vidéke” „istentelen”, „fekete mórjainak” vagy a „moszkovita birodalom” oroszainak idegen életmódjáról adott részletes és szisztematikusan fejezetekre osztott leírás már nem tekinthető tiszta konstrukciónak. Bizonyos értelemben itt is beszélhetünk még arról, hogy a teljessé formálás és a válogatás más médiumok töredékes képzetkomplexumainak arzenáljából történik, ám az „etnográfiai áttekintés” szisztematizálása, érzékletessége és módszertani fegyelmezettsége ebben az esetben olyan előrehaladott, hogy csak roppant kevés töredékességet mutat. De még ezeken a szövegeken is felfedezhetjük egy durva gondolkodásmód barkácsolásának nyomait, mivel a rendszerezésre való törekvések néhány hagyományos aszimmetrikus ellentétképzet szisztematikus kiválogatásában és alkalmazásában is érvényre jutnak. A felvilágosodás korának „nemes vadembere” vagy „felvilágosult zsarnoka”, akik számos későbbi útleírásban előkelő helyet kapnak, halványan már a középkori és antik képzetvilágban is jelen vannak. Egyetlen útleírás sem vonhatja ki magát az aszimmetrikus ellentétképek asszociációinak és kiteljesítésének eklektikus logikája alól. Még ha a néprajzi monográfia formáját öltő modern útleírásoknak látszólag sikerül is eltörölni vagy elkendőzni a durva, összeeszkábáló gondolkodásmód minden nyomát, mindez hatványozottan jelentkezik majd

¹¹ Alderley 1847: 47. Érdekes lenne közelebről megvizsgálni a „butaságról szóló viccek” (balgák, örültek, bolondok stb.) motívumának kora újkori útleírásokban való előfordulásainak további példáit. A letromfolós és hazudós viccek, amelyek az irodalomtörténetbe münchenauziáda néven vonultak be, sem csak a nyilvánvalóan kitalált útleírásokban fordulnak elő. Lásd Müller-Fraureuth 1881.

¹² Staden 1557 (és számtalan újabb kiadás); Müller 1676; Olearius 1656.

a nagy példányszámban megjelenő, s a tudományos életben kisebb respektusnak örvendő kalandos útleírások ugyanekkor mutatkozó növekvő száma révén, amelyek sikere többek között épp a professzionális antropológusok „nyomeltüntetési” szándékának tudható be.

Az útleírások mentalitástörténeti kutatásához alaphipotézisként felállíthatjuk a *kulturális másság reprezentációjának állandó összege törvényét*. Az utópisztikus-etnografikus képzetek komplexumának és képeinek véges számosságát nem lehet feltételezni sem helyesnek, sem helytelennek, hiszen az állítást lehetetlen bizonyítani. Törvényünk alkalmazása azonban annyi stratégiai előnnyel mindenképpen szolgál, hogy ráirányítja figyelmünket az ilyen képzetek mozgására a különböző ágazatok, szektorok, műfajok és médiumok szerteágazó hálójában, s ezáltal segít az útleíró titkos barkácsoló munkájának feltárásában. Mindebből adódóan a törvény utalhat a világgazdasági rendszer és a mentalitástörténet összefüggéseinek mechanizmusaira is, amelyek az állítás védhetőségétől függetlenül működőnek bizonyulhatnak.

Az útleírás mint műfaj használata feltételezi a kultúrák közti kommunikációnak és interakciónak egy olyan fokát, amely nem található meg minden társadalomban és kultúrában. Az útleírások száma, terjedelme és relatív súlya más médiumokhoz és műfajokhoz viszonyítva jelentős mértékben függ a kultúrák közti gazdasági, politikai, diplomáciai, katonai és vallási kapcsolatok formájától és kiterjedtségétől. Az útleírások egy adott kiindulási kultúrában megfigyelhető, számban és terjedelemben mérhető növekedése vagy csökkenése azonban nem egyenértékű másfajta szerveződési formák reprezentációja abszolút számának növekedésével vagy csökkenésével, mindezt inkább a különböző médiumok és műfajok közötti újrendeződésként, illetve újraszűzőzésként kell felfogni. Csak az etnográfiai-utópisztikus potenciál mozgásának „belső” mechanizmusaira fordított materialista figyelem alapozhatja meg a modern világgazdasági rendszer mentalitástörténeti elemzését.¹³

A kora újkori útleírások fejlődéséről megjelent sajnálatra méltóan kevés számú áttekintés többsége abból indul ki, hogy a tapasztalati horizontnak a felfedezések, a gyarmatosítás, a kereskedelem és a missziók, illetve a globális interakció intenzívebbé válása által általánosan előidézett kiszélesedése és a köztudat információkban való gazdagodása lassan, de biztosan a „világtörténeti tudat” nagy átalakulása irányába hatott, amely aztán a felvilágosodás korának történetfilozófiájában éri el átmeneti csúcspontját. Ebben az időszakban beszélhetünk először a megelőző évszázadok néprajzi felfedezéseinek és tapasztalatainak komoly intellektuális feldolgozásáról. Ekkoriban válik elsőként a társadalomszerveződési

¹³ Már majdnem felesleges felhívunk a figyelmet arra, hogy itt ennek a mentalitástörténetnek csak egy nagyon kis, etnocentrikus részletével foglalkozunk. Az a kevés általam ismert elemzés, amelyek nem-európai szemszögből vizsgálják a folyamatot, annál tanulságosabbak: Wachtel 1971; Sahlins 1979, 1981; Gernet 1982; Elision 1973.

formák sokfélesége morális, politikai és filozófiai reflexiók elkerülhetetlen kiindulási pontjává.¹⁴

Az Újvilágnak a régi Európa tudatának történetére gyakorolt hatásairól írott, elismerésre méltóan világos leírásában J. H. Elliott a folyamat lassúságán csodálkozott, s mindezt nem is annyira a „durva gondolkodásmód” szívós ellenállásának, hanem inkább a középkori tudatból hiányzó kíváncsiságnak, továbbá a reformáció, ellenreformáció és az európai háborúk által felvetett „belső” kérdések nagy jelentőségének tudta be.¹⁵ Kísérletünk e folyamathoz tartozó legfontosabb szövegek logikájának feltárására egyben úgy is felfogható, hogy hozzájárulunk annak a kérdésnek a megválaszolásához, miért kellett olyan sok időnek eltelnie a földrajzi felfedezések és a felvilágosodás között.

Eddig mindenesetre e kérdés kapcsán csak a válasz első felét sejtettük meg, amely az útleírások „durva” logikájának elemzéséből adódik. Emiatt könnyen kialakulhat az a benyomás, mintha nem csak Elliott nézetét osztanánk, hogy egy ilyenféle ellenállás nélkül a felvilágosodás történetfilozófiájának felfedezéseihez vezető út sokkal rövidebb lehetett volna. Egy ilyen felfogás azonban olyan magas szintű, felvilágosult haladásba vetett öntudatot feltételez, amely azzal fenyeget, hogy elrejtje előlünk a „polgári” történetfilozófia és az egyetemes történeti tudat kialakulásához vezető valós eszközöket és utakat. Az etnográfiai áttekintés szisztematizálása, érzékletessé válása és fegyelmezettsége nem haladt olyan problémamentesen és egyenes vonalúan, ahogyan azt Elliott és a kora újkori etnológia történetével foglalkozó hozzá hasonlók megpróbálják velünk elhíttetni. Ha nem vagyunk képesek belátni a kora újkori durva vagy „tudomány előtti” néprajz rugalmasságát, mobilitását és teherbíró képességét, szem elől veszítjük az eszközök sokféleségét és az ellenállás megtöréséhez vezető utakat, amelyekkel az a történetfilozófiai fegyelmezésre reagált. Ezek az utak és eszközök talán különösen egyértelműen láthatók két további műfaj esetében, amelyek olyan közel állnak az útleírásokhoz, hogy alig lehet tőle megkülönböztetni őket: egyrészt az útikönyvek, utazási tanácsadók, itineráriumi és „utazáselméleti” szövegek apodemikus irodalma,¹⁶ másrészt a kozmográfiai irodalom és különböző útleírások etnográfiai szakaszai felhasználásával készült kompilációk hagyománya.¹⁷ Ezekben a szövegtradíciókban – amelyeket napjainkig kevesen kutattak, ám már terjedelmüknel fogva is magukra kellene vonzaniuk

¹⁴ Klasszikusnak számít Paul Hazard megállapítása az útleírások jelentőségéről az „európai szellem válságában” a 17. és 18. század fordulóján: Hazard 1961. A legalaposabban dokumentált általános ismertetést Urs Bitterli adta: Bitterli 1976; Bitterli 1980–1981. A polgári materialista történetfilozófia kezdeteinek ismertetéséről lásd például Hirschmann 1977; Medick 1973; Meek 1976 – az útleírásokra való hivatkozás ezekben ugyanakkor sokkal ritkább.

¹⁵ Elliott 1970. Lásd még a dimenziókban igen gazdag tanulmányt: Ryan 1981.

¹⁶ Napjainkban Justin Stagl munkálkodik az apodemikus irodalom rendszeres feldolgozásán, lásd többek között Stagl 1980a, Stagl 1980b. Lásd ugyancsak Howard 1914; Kutter 1980.

¹⁷ Ennek a hagyománynak, amely a kora újkori Németországban a „Schedelschen Weltchronik”-tól, Sebastian Francon, Sebastian Münsteren és Johannes Boemuson keresztül Eberhard Werner Happel „Thesaurus Exoticorum”-áig terjed, a szisztematikus kutatására tudtommal mindeddig nem került sor. A 16–17. századi etnológia-elméletlörténet tárgyaként Margaret T. Hogden foglalkozott vele alapvető munkájában: Hogden 1964.

a mentalitástörténeti kutatás figyelmét – kovácsolódtak ki azok a fegyverek, amelyekkel a modern egyetemes történeti tudat kivívhatta a kora újkori útleírások „durva” népismerete feletti, mégoly viszonylagos győzelmét, és amelyet a felvilágosodás és polgári történetfilozófia hívószavaival kötünk össze. Az aszimmetrikus ellentétes fogalmak és ellentétképzetek sokaságának egymásra rétegződésében érvényesülő kvázi mitologikus, asszociatív logika először komolyan az „egyetemes történeti áttöréssel”, s különösen a francia és skót materialista történetfilozófiával és a Koselleck és tanítványai által leírt „Sattelzeit”¹⁸ ezzel egy időben zajló fogalomtörténeti változásaival tört elő, vált ismertté. Az egymásra rétegződő utópisztikus-etnografikus képek és elképzelések tarka sokszínűsége ezzel persze nem szűnt meg, csak száműzetett a triviális, vulgáris, szórakoztató, a gyermekirodalom és az útleírások gyanús területére, ahol időnként még valódi orgiákban tobzódhat, ám nincs reménye arra, hogy valaha „hivatalos” tudományos érvényességre tegyen szert. A felvilágosodás filozófusai és az ő antropológus, szociológus, történész, egyiptológus, sinológus, indológus, vallástörténész és más örökösei ezzel szemben, és mindazok, akik a modern civilizáció projektjének minden lehetséges reformon és forradalmon keresztül próbálnak politikai érvényességet szerezni, annak a kísérletnek szentelik munkáikat, hogy az empirikus-etnológiai fantázia ezen sokszínűségét belekényszerítsék egy szociokulturális kozmológia kényszerzubonyába. Ebben a felfogásban a társadalmi-kulturális másság csupán egy korábbi vagy későbbi, vagyis egy eltérő fejlődési lépcsőfokként, vagy egy időbeli csúszásként értelmezhető, amely aztán esetleg a rassz vagy a milió különbségével tovább indokolható. A „mások” továbbra is aszimmetrikus ellentétpár értelmében mint „kőkorszaki”, „primitív”, „hagyományos”, „középkori”, „feudális”, „elmaradott”, „állam előtti”, „fejletlen”, „fejlődő”, „megkésztet”, „utolérő”, „behozó”, „bepótoló”, „felfelé törekvő”, „modernizálódó”, „gyors” vagy „lassú” nemzetek és kultúrák kerülnek minősítésre, de mindezekre a fogalmakra rávetődik az idő, a történelem (a kosellecki értelemben vett „kollektív szingularitás”) és a fejlődés árnyéka. Azzal vigasztalódhatunk, hogy az aszimmetrikus ellentétképzetek szisztematikus historizálásának, az időben való elhelyezésének (Verzeitlichung) mozgalma nem létezhet e „durva” nyersanyag nélkül. A historizálás folyamata talán egyre inkább felgyorsulhat, de a gyűjtőanyag mindeközben a kopás és elhasználódás révén lassan, de biztosan elpárolog.

IV.

Ha komolyan nyomára akarunk akadni a kora újkori útleírások fentebb feltételezett, tudomány előtti „durva népismeretének”, hogy felfejtsük belőle az abban rejtőző önkéntelen kulturális önvallomásokot, önábrázolásokat, illetve hogy következtetéseket vonhassunk le ezekből arra nézve, miként juthattunk el

¹⁸ A Sattelzeit fogalmát Reinhard Koselleck vezette be a kora újkorból a modern korba való átmenet megnevezésére, a hozzávetőleg a 18. század közepétől körülbelül a 19. század közepéig tartó időszakra. [A Szerk.]

a globális függőségi viszonyok sűrűsödésével összefüggésben az aszimmetrikus ellentétfogalmak és ellenfélképzetek historizálásához, mindehhez el kell mélyednünk a forrásokban. A kutatások jelenlegi állása mellett ez azt jelenti, hogy első lépésként e források összegyűjtése érdekében törekednünk kell a túlságosan kevés ismertetés és bibliográfiai segédeszköz teljesebbé tételére.

A kora újkori európai útleírásokról alig léteznek általános ismertetések vagy akár bibliográfiák. Ennek megvan persze az oka is: a szövegek tényleges száma egyelőre még áttekinthetetlen. Csak azoknak a könyveknek a száma, amelyek címéből kiderül, hogy útleírásként értelmezik magukat, túllépi mindazok áttekintőképességét, akik bibliográfiai feldolgozásukon fáradoztak. Ha valaki ezekhez hozzá akarná számolni a valószínűleg még nagyobb mennyiségű, gyakran publikálatlan naplókát, önéletírásokat, diplomáciai jelentéseket, leveleket és különböző jellegű beszámolókat, amelyek tartalmuk alapján gyakran alig különböztethetők meg az „igazi” útleírásoktól, már akkor alig leküzdhető akadályokba ütközne, ha csupán az egyes európai országok vagy nyelvterületek szintjén lezajlott fejlődést kívánná áttekinteni.

Paradox módon úgy tűnik, hogy az a műfaj iránti nagy érdeklődés, amely már egész korán megmutatkozott számos 16. századi útleírás-gyűjtemény alakjában, és amely a 18. században érte el csúcspontját, a mai kutatás számára inkább hátrányt jelent.¹⁹ Igaz ugyan, hogy ez az érdeklődés nagyon hamar elvezetett az első bibliográfiai kísérletek megszületéséhez, amilyen például John Locke-tól a *Catalogue and Character of Most Books of Voyages and Travels*, Gottlieb Heinrich Stuck *Verzeichnis von älteren und neueren Land- und Reisebeschreibungen* című munkája, Johannes Beckmann *Literatur der älteren Reisebeschreibungen*je vagy az a roppant átfogó, ám kevésbé megbízható bibliográfia, amelyet Pinkerton *Collection of Voyages and Travels* című munkájához csatolva találunk.²⁰ E. G. Cox *Reference Guide to the Literature of Travel* című művét tekinthetjük e hagyomány zárókövének.²¹ Nemcsak a bibliográfiai adatok hiánya, hanem a számtalan lehetséges között végzett esetleges válogatásból adódó nagyon kis számú cím is jól jelzi ennek a bibliográfiai tradíciónak a határait: nem törekedhetnek komolyan a teljességre, ezért és a világos kritériumok hiánya miatt is a válogatás szükségszerűen esetleges kell, hogy maradjon. Éppen a csak régebbi gyűjteményekben hozzáférhető számtalan szöveg teszi jó néhány esetben lehetetlenné, hogy pontosabb információkhoz juthassunk az eredeti szerzőről, a szöveg keletkezéstörténetéről – amely során gyakran egynél több kompilátor és fordító közreműködővel számolhatunk – és az utazással kapcsolatos adatokról. Bár ezekből a régebbi gyűjteményekből és bibliográfiákból gyakran nyerhetünk értékes utalásokat, amelyeknek aztán más források használatával utánanézhethetünk, de összességében a régi gyűjtemények és bibliográfiai összeállítások nagy száma inkább elriasztó és

¹⁹ Böhme 1904.

²⁰ Locke 1823; Stuck 1784–1787; Beckmann 1807–1809; Pinkerton 1808–1814.

²¹ Cox 1935–1938.

akadályozó, mintsem támogató hatással volt a kora újkori útleírások forráskritikailag megalapozott összegyűjtésére.

Ezeknél az általános kísérleteknél sokkal jobb a helyzet az egyes kiindulási országok útleírásainak összegyűjtésével. Atkinson munkái elég alapos áttekintést adnak a kora újkori francia útleírásokról, s különösen derekasan felkutatottak a francia nyelvterület fiktív utazásai vagy „voyage imaginaire”-jei; az útleírás hatása a felvilágosodás francia filozófiájának fejlődésére és kialakulására pedig számos kivételesen adatgazdag leírás és elemzés témáját adta.²² Angliára vonatkozóan – ahol Hakluyt²³ révén és őt követően más országokhoz képest talán még inkább a gazdasági érdeklődés tartotta ébren az útleírások iránti élénk figyelmet – szintén számos egyedi elemzésre bukkanhatunk, amelyek az útleírásoknak a kora újkori angol kultúrára és szellemi életre gyakorolt hatását is tárgyalják.²⁴

A kora újkori német útleírások ehhez képest nagyon kevés figyelmet váltottak ki. Victor Hantzsch 16. századról írt általános ismertetése, Mirco Mitrovich 17. századról írt műve, továbbá Berg bibliográfiai szempontból sajnos értékelhetetlen áttekintése jelenti tudtommal az egyedüli eredményeket a kora újkori német nyelvterület útleírásait általában felölelő feldolgozások sorában, amelyek ráadásul nem is árulnak el különösebben sokat az útleírás német szellem- és kultúrtörténetére gyakorolt hatásáról.²⁵ Még a 18. századra vonatkozóan is – amikor pedig az útleírások mennyisége és befolyása összehasonlíthatatlanul tekintélyesebbé válik – csak William E. Stewart általános leírása áll rendelkezésünkre, amely elsősorban az utazás és az útleírások formáiról, hasznáról és káráról szóló kortárs elméletekre koncentrálnak. Hantzsch és Mitrovich ugyan bizonyos mértékben átfogó áttekintéssel szolgálnak, de elemzésről esetükben aligha lehet szó. Hantzsch inkább földrajzi kérdések iránt érdeklődött, míg Mitrovich-nak olyan sok figyelmet kellett fordítania a bibliográfiai előmunkálatokra, hogy nem juthatott el egy irodalomtörténeti igényű elemzésig.

Sokkal tartalmasabbak azok a leírások és bibliográfiák, amelyek nem az adott kibocsátó kultúrából induló összes utazást akarják áttekinteni, hanem az utazók egy adott végcéljából indulnak ki. Ezek a leírások tartalmazzák a legjobb és a legátfogóbb modern (és forráskritikailag megbízható) áttekintéseket az útleírás műfajának fejlődéséről, s ezért mutatjuk be őket röviden, különleges tekintettel

²² Chinard 1911, 1913; Dobbs 1922; Brahimi 1982; Bamboat 1933; Lefranc 1905; Duchet 1971; Etiemble 1956–1957; Pinot 1932; Villey 1908.

²³ Richard Hakluyt (1553–1616) angol geográfus, akinek főműve (*The Principal Navigations, Voyages and Discoveries of the English Nation etc.*, első megjelenése 1589, átdolgozva 1598–1600) kapitányok és felfedezők útleírásait tartalmazta. Róla nevezte el magát egy 1846-ban Londonban alapított társaság (Hakluyt Society), amely az egyes expedíciók és felfedező utak útleírásait könyv alakban jelentette meg.

²⁴ Cawley 1940; Frantz 1967; Leonard 1964; Maxwell 1935; Mesick 1922; Nerhood 1968; Parker 1965; Parks 1970; Prasad 1965; Raleigh 1910; Stoye 1952. Itáliára nézve lásd Di San Filippo 1874.

²⁵ Hantzsch 1895; Mitrovich 1963; Berg 1912. Lásd még Lepšy 1953; Oertel 1899; Rupprich 1970: 159–164; Schottenloher 1950; Strachan 1975; Stewart 1978.

a német nyelvterület kora újkori útleírásainak áttekintésére. Ez egyben arra is lehetőséget ad, hogy az utazások és utazók olyan különböző típusairól és fajtáiról is szót ejthessünk, amelyek a fennmaradt szövegek témájaként vagy szerzőjeként kiemelkedő jelentőségre tettek szert.²⁶

Az utazók közül különösen a zarándokok csoportja emelkedik ki, akik már csak hagyományaik miatt is meghatározó jelentőséggel bírtak a műfaj általános fejlődése szempontjából. Reinhold Röhricht kiemelkedően alapos és átfogó munkái alapján ezt a csoportot tarthatjuk bibliográfiai szempontból a legjobban feltártnak. Az apodemikus irodalom rájuk gyakorolt hatása nemcsak az útikönyvek, utazási tanácsadók és itineráriumok nagy számán keresztül érzékelhető, hanem megmutatkozik a szövegek monotonijában is, amelyeket gyakran alig lehet egymástól megkülönböztetni és csak a legkritkább esetben fordulnak át az idegen életmódok olyan (proto-)etnografikus leírásába, amelyek számunkra különös jelentőséggel bírnának.²⁷

Egy további kiterjedt csoportot alkotnak a nevelési célú utazások és a „Kavalierstour”-ok, amelyek főként a 17. században egyre nagyobb népszerűségnek örvendtek.²⁸ Ezek az utazások nagyrészt európai célokra irányultak, s éppen ezért az egyes célországok útleírásainak bibliográfiájában található róluk a legalaposabb összefoglalást. Hollandia, Itália és Anglia esetében léteznek olyan munkák, amelyek kifejezetten az ezen országokban járt német utazókról szólnak, míg Dániáról, Norvégiáról és Svédországról a külföldi eredetű útleírások átfogó bibliográfiái készültek el.²⁹

Ebben az esetben is egy kvázi intézményesült utazási formáról van szó, s így az itineráriumok és apodemikus munkák nagy számban vannak jelen, a szokásokra, erkölcsökre és „társadalmi-kulturális” sajátosságokra fordított proto-etnografikus figyelem azonban csekély mértékű. Csak a 17. század utolsó évtizedeiben mutatkoznak meg a szomszédos európai országok szociokulturális különbözőségére és eltérő „nemzeti karakterére” vonatkozó tudat valódi kezdetei, amely aztán magukban az útleírásokban is lecsapódik majd. Egyébként nagyrészt csak a „látnivaló” városok, épületek és emlékművek, illetve a politikai és tudományos élet előkelő és nagyjelentőségű személyiségei tudják magukra vonni az utazók és közönségük figyelmét.

A társadalmi-kulturális másság bemutatásának kiaknázása tartalmasabb az olyan kevésbé intézményesült utazástípusok esetében, mint például a diplomaták távoli országokba és vidékekre irányuló követségi útjai, amelyek egészen más követelményeket állítottak a tudósító néprajzi képzeletvilága elé. Elsősorban

²⁶ Az utazási típusok és az utazási célok természetesen nem egyeznek meg olyan pontosan, mint ahogy az a következőkből látszik.

²⁷ Röhricht 1900.

²⁸ Lásd ehhez a 15. jegyzetben említett irodalmat, illetve Treue 1953; Löschburg 1977.

²⁹ Bientjes 1967; Tresoldi 1975; Brown 1891; Robson-Scott 1953; Teuteberg 1982; illetve Ilsøe 1963; Schiøtz 1970; Bring 1950. Franciaországról lásd Babeau 1885. Spanyolországról és Portugáliáról: Foulché-Delbose 1896.

a Török- és Oroszországba irányuló utazásokat említhetjük mintaként. Az utóbbiakat már 1846-ban elég alaposan összefoglalta és leírta Friedrich Adelung, és a szlavisták körében a legkülönbözőbb okokból még mindig élénk az érdeklődés e szövegek iránt.³⁰ A törökkel kapcsolatos 16. századi európai nyomtatványok között – amelyeket Carl Göllner dolgozott fel alaposan – elenyészően kevés az útleírás, de kis számukat jócskán ellensúlyozza nagy hatásuk és jelentőségük, mivel egyedüli szemtanúk beszámolóí.³¹ Ezekből a „Turcicumokból” – amelyeknek a 16. századi háborús konfliktusok miatt az idegen kultúrákat bemutató írások között messze a legnagyobb jelentőséget és a legszélesebb nyilvánosságra gyakorolt hatást kell tulajdonítanunk – különösen egyértelműen leolvasható az aszimmetrikus ellentétfogalmak mint „ellenségképek” működési mechanizmusa.³²

Harrisze *Bibliotheca Americana Vetustissimája* (1878) óta az *Americana* a bibliográfiai lelkiismeretesség és körültekintés klasszikus példájává vált. A 16. század első felétől a 18. századig megjelent, Amerikával foglalkozó német nyomtatványok áttekintése olyannyira megfelelőnek tűnik, hogy az egyébként nem különösebben nagyszámú útleírás jól kinyerhető belőle.³³ Igaz ugyan, hogy a német misszionáriusok, felfedezők, hódítók, kalandorok és bevándorlók beszámolóit – akik nagyrészt külföldi, vagyis spanyol, portugál, holland, francia vagy angol kezdeményezések segítőiként és közreműködőiként szerepeltek – kevésbé vezették pórázon az itineráriumok, útmutatók és útikönyvek, mint az Európán belül vagy a Szentföldön utazókét. A kozmografikus irodalom azonban nem csak serényen használta a szemtanú utazók beszámolóit (és hozta létre a külföldi útleírások számtalan német fordítását), de ezeknek különleges jelleget is adott. Amerika hatása a kora újkori európai szellemi életre általában nagyon alaposan kutatott területnek számít. J. H. Elliott, Benjamin Keen és Fredi Chiapelli erre vonatkozó elemzései adják – az inkább ismeretterjesztést célzó írások tömege mellett – a legjobb bemutatását nemcsak az amerikai–európai kapcsolatok, hanem egyáltalán a modern világ gazdasági rendszer mentalitástörténetének.³⁴

Az Amerikával foglalkozó irodalom területe szinte bibliográfiai Eldorádónak tűnik, ha a többi Európán kívüli kontinenssel vetjük össze. Bár a szentföldi zarándoklatok áttekintése az Észak-Afrikára vonatkozó irodalom nagy részét is felöleli, az Afrikáról szóló kora újkori irodalomról általánosságban alig született komoly áttekintés. Jean Gay (1875) és Philipp Paulitschke (1882) bibliográfiái immáron száz évesek és így megbízhatatlanok, Erich Woldan újabb kísérlete pedig a bibliográfia *à jour*, vagyis napra készre tételére nem sok eredménnyel járt.³⁵ Ezzel együtt a bécsi etnohistoriai iskola munkái – amelyhez Walter Hirschberg mellett

³⁰ Adelung 1846; Kaiser–Stasiewski 1980; Leitsch 1982.

³¹ Göllner 1961–1968. Lásd még Apponyi 1903–1905; Patrides 1963: 126–135; Schwoebel 1967; Herrmann 1961; Özyurt 1972; Daniel 1958.

³² Schulze 1978: 21–66.

³³ Sabin 1868–1936; Baginsky 1942; Palmer 1952; Baldus 1954; Moraes 1958–1959; Woldan 1972. Az indiánokról alkotott német kép példamutató elemzését adja Sixtel 1966.

³⁴ Keen 1971; Chiapelli 1976; a populáris leírásokra példa: Berkhofer 1978.

³⁵ Gay 1875; Paulitschke 1882; Woldan 1971.

Woldan is tartozik – kivételesen nagy értékkel bírnak az afrikai–európai kapcsolatok mentalitástörténete szempontjából, amelynek 18. századi része már alaposabban kutatott időszaknak mondható.³⁶

Az Ázsiával és a Kelettel fenntartott európai kapcsolatok eszmetörténete a földrészek közötti kulturális találkozások történetének valószínűleg legátfogóbb és legnehezebben áttekinthető területe. Már az ókorban és középkorban is számos leírást találunk, de a kora újkorban, úgy tűnik, a vonatkozó irodalom akkora terjedelemre tett szert, amelynek rendszeres feldolgozására még kísérletek is alig akadnak. Ternaux-Compans 1841–42-es próbálkozása nem sok követőre talált. Donald F. Lach *Asia in the Making of Europe* című monumentális műve ugyan kiváló áttekintést jelent, ám ennek nem volt célja az Ázsiára vonatkozó kora újkori, európai irodalom bibliográfiai összefoglalása. Ezért – akárcsak Európa és Afrika esetében – itt is az egyes államok bibliográfiájára kell hagyatkoznunk, mint amilyenek például Henri Cordiernek az Indokínáról, Kínáról és Japánról szóló irodalomról készített összeállításai, vagy Goonetilleke átfogó Ceylon-bibliográfiája.³⁷ Arra azonban valószínűleg nincs sok kilátás, hogy Hantschnál és Mitrovich-nál jelentősen több tételt találjunk.³⁸

A kora újkori német útleírásokkal foglalkozó legfontosabb feldolgozások és forrásgyűjtemények áttekintésére tett ezen első kísérletünk nyilvánvalóan számos hiányosságot és rést mutatott fel. Az igen csak elszórtan létező irodalom szisztematikus bibliográfiai feldolgozásának kívánalmára akartunk csupán utalni, s arra, hogy az ilyen feldolgozások egészen új impulzusokat adhatnak majd a kulturális kapcsolatok mentalitástörténeti kutatásának.

Fordította: Kármán Gábor és Klement Judit

FORRÁSOK ÉS HIVATKOZOTT IRODALOM

- Adelung, Friedrich von 1846: *Kritisch-literarische Übersicht der Reisenden in Rußland bis 1700*. Szentpétervár
- Alderley, Lord Stanley of (szerk.): 1874: *The First Voyage Round the Wolrd by Magellan*. London, Hakluyt
- Apponyi, Alexander 1903–1905: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*. I–III. München

³⁶ Bitterli 1970; Jopp 1960; Kohler 1966; Hirschberg 1970; Klement-Kleinschmidt 1972; Sadij 1979; Szalay 1967.

³⁷ Cordier 1904–1908, 1912, 1912–1915; Euler 1970; Gabriel 1952; Goonetilleke 1970–1976; Hildebrandt 1981; Hultsch 1936; Hümmersch 1918; Lach 1965; Oaten 1909; Plischke 1934–1936; Ternaux-Compans 1841–1842.

³⁸ Különleges fejezetet képviselnek a grönlandi és izlandi bálnavadászatok. Brinner 1913; Oseau 1955. A jezsuita missziók német résztvevőinek írásairól lásd Huonder 1899.

- Babeau, Albert 1885: *Les voyageurs en France depuis la Renaissance jusqu'à la Revolution*. Paris
- Baginsky, Paul Ben 1942: *German Works Relating to America 1493–1800*. New York
- Bahtyin, Mihail 1968: *Rableais and His World*. Cambridge (*François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest, 2002.)
- Baldus, Herbert 1954: *Bibliografia critica da etnologia Brasileira*. Sao Paulo
- Bambo, Zenobia 1933: *Les voyages français dans l'Inde au XVIIe et XVIIIe siècles*. Paris
- Beckmann, Johannes 1807–1809: *Literatur der älteren Reisebeschreibungen*. I–II. Göttingen
- Berg, Jakob 1912: *Ältere deutsche Reiseschilderungen*. Disszertáció, Gießen
- Berkhofer, Robert F. 1978: *The White Man's Indian. Images of the American Indian from Columbus to the Present*. New York
- Bientjes, Julia 1967: *Holland und der Holländer im Urteil deutscher Reisender 1400–1800*. Groningen
- Bitterli, Urs 1970: *Die Entdeckung des schwarzen Afrikaners: Versuch einer Geistesgeschichte der europäisch-afrikanischen Beziehungen an der Guinea-Küste im 17. und 18. Jahrhundert*. Zürich
- Bitterli, Urs 1976: *Die „Wilden“ und die „Zivilisierten“*. Grundzüge einer Geistes- und Kulturgeschichte der europäisch-überseeischen Begegnung. München („Vadak” és „civilizáltak”). Budapest, 1982.)
- Bitterli, Urs (szerk.): 1980–1981: *Die Entdeckung und Eroberung der Welt: Dokumente und Berichte*. I–II. München
- Böhme, Max 1904: *Die großen Reisesammlungen des 16. Jahrhunderts und ihre Bedeutung*. Straßburg
- Brahimi, Denise 1982: *Arabes des lumières et bédouins romantiques: Un siècle des „voyages en Orient”*. Paris
- Braudel, Fernand 1979: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe–XVIIIe siècle*. I–III. Paris (Magyarul csak az első kötet hozzáférhető: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század*. Budapest, 1985.)
- Bring, Samuel E. 1950: *Itineraria Svecana: Bibliografisk förteckning över resor i Sverige fram til 1950*. Stockholm
- Brunner, Ludwig 1913: *Die Deutsche Grönlandfahrt*. Hamburg
- Brown, Hume 1891: *Early Travelers in Scotland*. Edinburgh
- Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (szerk.): 1972–1992: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart
- Bucher, Bernadette 1977: *La sauvage aux seins pendants*. Paris
- Burke, Peter 1978: *Popular Culture in Early Modern Europe*. London (*Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest, 1991.)
- Cawley, R. R. 1940: *Unpathed Waters. Studies in the Influences of Voyages on Elizabethan England*. Oxford
- de Certeau, Michel 1975: *L'écriture de l'histoire*. Paris
- Chiapelli, Fredi (szerk.): 1976: *First Images of America: The Impact of the New World on the Old*. I–II. Berkeley

- Chinard, Gabriel 1911: *L'exotisme américain dans la littérature française au XVIe siècle d'après Rabelais, Ronsard, Montaigne etc.* Paris
- Chinard, Gabriel 1913: *L'Amérique et le Rêve Exotique dans la littérature française au XVIIe et au XVIIIe siècle.* Paris
- Cordier, Henri 1904–1908: *Bibliotheca Sinica.* I–IV. Paris
- Cordier, Henri 1912: *Bibliotheca Japonica.* Paris
- Cordier, Henri 1912–1915: *Bibliotheca Indosinica.* I–IV. Paris
- Cox, E. G. 1935–1938: *Reference Guide to the Literature of Travel.* 4 kötet, Seattle
- Daniel, Norman 1958: *Islam and the West. The Making of an Image.* Edinburgh
- Di San Filippo, Amat 1874: *Bibliografia dei viaggiatori italiani ordinata cronologicamente.* Rome
- Dobbs, Muriel 1922: *Les recits de voyages, sources de L'Esprit des Lois de Montesquieu.* Paris
- Duchet, Michele 1971: *Anthropologie et histoire au siècle des Lumières.* Paris
- Elision, George 1973: *Deus Destroyed: The Image of Christianity in Early Modern Japan.* Cambridge (Mass.)
- Elliott, J. H. 1970: *The Old World and the New 1492–1650.* Cambridge
- Etiemble, René 1956–1957: *L'Orient philosophique au XVIIIe siècle.* I–II. Paris
- Euler, Heinrich 1970: Die Begegnung Europas mit den Mongolen im Spiegel abendländischer Reiseberichte. *Saeculum* 23. 47–58.
- Foulché-Delbosc, Raymond 1896: *Bibliographie des voyages en Espagne et en Portugal.* Paris
- Frantz, R. W. 1967: *The English Traveler and the Movement of Ideas 1660–1732.* Lincoln
- Gabriel, Alfons 1952: *Die Erforschung Persiens.* Wien
- Gay, Jean 1875: *Bibliographie des ouvrages relatifs l'Afrique et à l'Arabie.* San Remo
- Gernet, Jacques 1982: *Chine et christianisme.* Paris
- Ginzburg, Carlo 1980: *Les batailles nocturnes. Sorcellerie et rituels agraires en Frioul.* Lagrasse
- Ginzburg, Carlo 1979: *Der Käse und die Würmer.* Frankfurt (A sajt és a kukacok: Egy XVI. századi molnár világlépe. Budapest, 1991.)
- Goonetileke, Ian H. 1970–1976: *A Bibliography of Ceylon.* I–III. (Bibliotheca Asiatica 5/14.) Zug
- Göllner, Carl 1961–1968: *Turcica – Die europäischen Türkendrucke des 16. Jahrhunderts.* I–II. Bukarest–Berlin–Baden-Baden
- Hantzsck, Viktor 1895: *Deutsche Reisende im 16. Jahrhundert.* Leipzig
- Hazard, Paul 1961: *La crise de conscience européenne 1680–1715.* Paris
- Henningsen, Gustav 1988: *A boszorkányok ügyvédje. A baszk boszorkányság és a spanyol inkvizíció (1609–1614).* Budapest (Hivatkozott kiadás: *The Witches Advocates. Basque Witchcraft and the Spanish Inquisition.* Nevada, 1980.)
- Herrmann, Ehrengried 1961: *Türke und Osmanenreich in der Vorstellung der Zeitgenossen Luthers.* Disszertáció, Freiburg
- Hildebrandt, Reinhard 1981: *Seereisen deutscher Handelsdiener nach Ostindien im 16. Jahrhundert.* Wolfenbüttel
- Hirschberg, Walter 1970: *Von der Fetuischen Abgötterei /Un- und Aberglauben. Einige Bemerkungen zu Johann Wilhelm Müller 1676.* (Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien Bd. C.) Wien

- Hirschmann, B. A. O. 1977: *The Passions and the Interests*. Princeton
- Hogden, Margaret T. 1964: *Early Anthropology in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Philadelphia
- Howard, Claire 1914: *English Travelers of the Renaissance*. London
- Hultsch, Paul 1936: *Der Orient in der deutschen Barock-Literatur*. Disszertáció, Breslau
- Huonder, Anton 1899: *Deutsch Jesuitenmissionäre des 17. und 18. Jahrhunderts*. Freiburg
- Hümmerich, Franz 1918: *Quellen und Untersuchungen zur Fahrt der ersten Deutschen nach den Portugiesischen Indien*. München
- Ilsoe, Harald 1963: *Udlændingenes rejser i Danmark indtill 1700*. Kopenhagen
- Jopp, Werner 1960: *Die frühen deutschen Berichte über das Kapland und die Hottentotten bis 1750*. Disszertáció, Göttingen
- Kaiser, Berthold – Stasiewski, Bernhard (szerk.): 1980: *Reiseberichte von Deutschen über Rußland*. (Studien zum Deutschtum im Osten, 15.) Köln
- Keen, Benjamin 1971: *The Aztek Image in Western Thought*. New Brunswick
- Klement-Kleinschmidt, Sitta 1972: *Die ostafrikanische Küste zu Beginn des 16. Jahrhunderts*. Phil. disszertáció, Wien
- Kohler, Alfred 1966: *Die Entwicklung des Afrika-Bildes im Spiegel der einschlägigen historischen Quellen süddeutscher Herkunft*. Disszertáció, Wien
- Koselleck, Reinhart 1997: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. (Ford. Szabó Márton.) (Jószöveg tankönyvek) Budapest
- Koselleck, Reinhart 2003: *Az elmúlt jövő: A történeti idők szemantikája*. Budapest (Eredeti kiadás: *Vergangene Zukunft*. Frankfurt, 1979.)
- Kriedte, Peter 1980: *Spätfeudalismus und Handelskapital*. Göttingen
- Kutter, Uli 1980: Apodemiken und Reisehandbücher. Bemerkungen und ein bibliographischer Versuch zu einer vernachlässigten Literaturgattung. *Das Achtzehnte Jahrhundert* 4. Heft 2. 116–131.
- Lach, Donald F. 1965: *Asia in the Making of Europe*. Chicago
- Lefranc, A. B. M. 1905: *Les navigations de Pantagruel. Etude sur la géographie Rabelaisienne*. Paris
- Le Goff, Jacques 1977: *Pour un autre moyen âge*. Paris
- Le Goff, Jacques 1981: *La naissance du purgatoire*. Paris
- Leitsch, Walter 1982: Westeuropäische Reiseberichte über den Moskauer Staat. In: Mączak, Antoni – Teuteberg, Hans-Jürgen (szerk.): *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte: Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung*. Wolfenbüttel, 153–176.
- Leonard, I. A. 1964: *Books of the Brave. Being an Account of Books and of Men in the Spanish Conquest and Settlements of the Sixteenth Century New World*. New York (Első kiadás: 1949.)
- Lepszy, Hans-Joachim 1953: *Die Reiseberichte des Mittelalters und der Reformationszeit*. Disszertáció, Hamburg
- Le Roy Ladurie, Emmanuel 1979: *Le carnaval de Romans*. Paris
- Le Roy Ladurie, Emmanuel 1980: *L'amour, l'argent et la mort en pays d'oc*. Paris
- Le Roy Ladurie, Emmanuel 1975: *Montaillou, village occitain de 1294 à 1324*. Paris (Montaillou, egy okszitán falu életrajza. Budapest, 1997.)

- Locke, John 1823: *Catalogue and Character of Most Books of Voyages and Travels*. In: *Works*. London, 3. kötet, 513–564.
- Löschburg, Winfried 1977: *Von Reiselust und Reiseleid. Eine Kulturgeschichte des Reisens in Deutschland*. Frankfurt–Leipzig
- MacFarlane, Allan 1970: *Witchcraft in Tudor and Stuart England*. London
- Maxwell, Constantia 1935: *English Travelers in France 1698–1815*. London
- Medick, Hans 1973: *Naturzustand und Naturgeschichte der bürgerlichen Gesellschaft. Die Ursprünge der bürgerlichen Sozialtheorie als Geschichtsphilosophie und Sozialwissenschaft bei Samuel Pufendorf, John Locke und Adam Smith*. Göttingen
- Medick, Hans 1980: Spinnstuben auf dem Dorf. Jugendliche Sexualkultur und Feierabendbrauch in der ländlichen Gesellschaft der frühen Neuzeit. In: Huck, Gerhard (szerk.): *Sozialgeschichte der Freizeit*. Wuppertal, 19–48.
- Meek, Ronald D. 1976: *Social Science and the Ignoble Savage*. Cambridge
- Mesick, J. L. 1922: *English Travelers in America*. (Columbia University Studies in English and Comparative Literature) New York
- Mitrovich, Mirco 1963: *Deutsche Reisende und Reiseberichte im 17. Jahrhundert. Ein kulturhistorischer Beitrag*. Disszertáció, Urbana
- Moraes, Borba de 1958–1959: *Bibliografia brasileira: A Bibliographical Essay on Rare Books on Brazil Published from 1504 to 1900*. I–II. Amsterdam–Rio de Janeiro
- Muchembled, Robert 1978: *Culture populaire et culture des élites*. Paris
- Müller, Wilhelm Johann 1676: *Die Africanische Landschaft Fetu*. Hamburg
- Müller-Fraureuth, Carl 1881: *Die deutsche Lügendichtung bis auf Münchhausen*. Halle
- Nerhood, Harry W. 1968: *To Russia and Return. An Annotated Bibliography of Travelers' English Language Accounts of Russia from the Ninth Century to the Present*. Columbus
- Oaten, E. F. 1909: *Travels and Travelers in India AD 1400–1700*. London
- Oertel, Karl Otto 1899: *Die Naturschilderung bei den deutschen geographischen Reisebeschreibern des 18. Jahrhunderts*. Disszertáció, Leipzig
- Olearius, Adam 1656: *Vermehrte Neue Beschreibung der Muscowitischen vnd Persischen Reyse*. Schleswig
- Oseau, Wanda 1955: *Hamburgs Grönlandsfahrt auf Walfischfang und Robbenschlag*. Hamburg
- Özyurt, Senol 1972: *Die Türkenlieder und das Türkenbild in der deutschen Volksüberlieferung vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. München
- Palmer, Philip Motley 1952: *German Works on America 1492–1800*. Berkeley–Los Angeles
- Parker, John 1965: *Books to build an Empire. A Bibliographical History of English Overseas Interests to 1620*. Amsterdam
- Parks, George B. 1970: Tudor Travel Literature: A Brief History. In: Quinn, D. B. (szerk.): *The Hakluyt Handbook*. London, 1. kötet, 97–132.
- Patrides, C. A. 1963: "The Bloody and the Cruell Turke": The Background of a Renaissance Commonplace. *Studies in the Renaissance* 10. 126–135.
- Paulitschke, Philipp 1882: *Die Afrika-Literatur in der Zeit 1500–1750*. Wien
- Pinkerton, John (szerk.): 1808–1814: *Collection of Voyages and Travels*. I–XVII. London

- Pinot, Virgile 1932: *La Chine et la formation de l'esprit philosophique en France 1640–1740*. Paris
- Plischke, Hans 1934–1936: *Der Anteil der Deutschen an der Entdeckung des stillen Ozeans 16–18. Jahrhundert*. (Nachrichten der Gesellschaft der Wissenschaften in Göttingen, NF, Fachgruppe 2, nr. 1.) Göttingen
- Prasad, Raus Chandra 1965: *Early English Travelers in India. A Study in the Travel Literature of the Elizabethan and Jacobean Periods with Particular Reference to India*. New Delhi
- Raleigh, Sir Walter 1910: *The English Voyages of the Sixteenth Century*. Glasgow–London
- Robson-Scott, W. D. 1953: *German Travelers in England 1400–1800*. Oxford
- Röhrich, Reinhold 1900: *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande*. Innsbruck
- Rupprich, Hans 1970: Die deutsche Literatur vom späten Mittelalter bis zum Barock. In: de Boor, Helmut – Newald, Richard (szerk.): *Geschichte der deutschen Literatur*. IV. kötet, 1. rész, München
- Ryan, Michael T. 1981: Assimilating New Worlds in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. *Comparative Studies in Society and History* 23. nr. 4. 519–538.
- Sabin, Joseph 1868–1936: *A Dictionary of Books Relating to America from Its Discovery to the Present Time*. I–XXIX. New York
- Sadij, Uta 1979: *Die Negermythos am Ende des 18. Jahrhunderts in Deutschland*. Frankfurt–Bern
- Sahlins, Marshall D. 1979: L'apothéose du Capitaine Cook. In: Izard, M. – Smith, Pierre (szerk.): *La fonction symbolique*. Paris, 307–343.
- Sahlins, Marshall D. 1981: *Historical Metaphors and Mythical Realities. Structure in the Early History of the Sandwich Islands Kingdom*. (ASAO Special Publications, nr. 1.) Ann Arbor
- Schiøtz, Eiler H. 1970: *Utlendingers reiser i Norge: En bibliografi*. Oslo
- Schmitt, Jean Claude 1981: *Le saint lévrier: Guinéfort, guerisseur d'enfants depuis le XIIIe siècle*. Paris
- Schottenloher, Karl 1950: *Die Bayern in der Fremde*. München
- Schulze, Winfried 1978: *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert: Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung*. München
- Schwoebel, R. H. 1967: *The Shadow of the Crescent. The Renaissance Image of the Turk 1453–1517*. Nieuwhoop
- Sixel, Friedrich W. 1966: Die deutsche Vorstellung vom Indianer in der ersten Hälfte des sechzehnten Jahrhunderts. *Annali des pontificio museo missionario etnologico gia lateranense* 30. 9–230.
- Staden, Hans 1557: *Wahrhaftig Historia und beschreibung eyner Landtschafft der Wilden, Nacketen, Grimmigen Menschfresser Leuthen in der Newen welt America gelegen*. Marburg
- Stagl, Justin 1980a: Die Apodemik oder „Reisekunst“ als Methodik der Sozialforschung vom Humanismus bis zur Aufklärung. In: Rassem, Mohamed – Stagl, Justin (szerk.): *Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit, vornemlich im 16–18. Jahrhundert*. Paderborn

- Stagl, Justin 1980b: Der wohl unterwiesene Passagier. Reisekunst und Gesellschaftsbeschreibung vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. In: Krasnobaev, B. I. – Robel, Gert – Zeman, Herbert (szerk.): *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforchung*. Berlin, 353–384.
- Stewart, William E. 1978: *Die Reisebeschreibungen und ihre Theorie im Deutschland des 18. Jahrhunderts*. Bonn
- Stoye, John Walter 1952: *English Travelers Abroad 1604–1667. Their Influence in English Society and Politics*. London
- Strachan, Diane Summerhays 1975: *Five Fifteenth Century German Reisebeschreibungen. A Study in Genre*. Disszertáció, Utah
- Stuck, Heinrich Gottlieb 1784–1787: *Verzeichnis von älteren und neueren Land- und Reisebeschreibungen*. I–II. Halle
- Szalay, Miklós 1967: *Die Hottentotten 1488–1652. Eine ethnohistorische Darstellung*. Disszertáció, Wien
- Ternaux-Compans, Henri 1841–1842: *Bibliothèque asiatique et africaine*. I–II. Paris
- Teuteberg, Hans-Jürgen 1982: Der Beitrag der Reiseliteratur zur Entstehung des deutschen England-Bildes zwischen Reformation und Aufklärung. In: Maćzak, Antoni – Teuteberg, Hans-Jürgen (szerk.): *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte: Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung*. Wolfenbüttel, 73–113.
- Thomas, Keith 1973: *Religion and the Decline of Magic*. Harmondsworth
- Tresoldi, Lucia 1975: *Viaggiatori tedeschi in Italia 1452–1870*. I–II. Rome
- Treue, Wilhelm 1953: Zum Thema der Auslandsreisen im 17. Jahrhundert. *Archiv für Kulturgeschichte* 35. Heft 2. 328–333.
- Troubetzkoy, Nicolas 1980: Une oeuvre littéraire, le „Voyage au-delà des trois mers”. *L’Ethnographie* 76. nr. 81–82.
- Villey, Pierre 1908: *Les livres d’histoire moderne utilisés par Montaigne*. Paris
- Wachtel, Nathan 1971: *La vision des vaincus*. Paris
- Wallerstein, Immanuel 1983: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása: A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Budapest (Eredeti kiadás: *The Modern World System*. 2 kötet, New York, 1974–1980.)
- Woldan, Erich 1971: *Die geographisch-ethnographische Quellenliteratur über Afrika im 15–17. Jahrhundert*. (Wiener Ethnohistorische Blätter nr. 3.) Wien
- Woldan, Erich 1972: *Die erd- und völkerkundlichen Quellenwerke über das nördliche und östliche Südamerika des 16. und 17. Jahrhunderts*. (Wiener Ethnohistorische Blätter nr. 5.) Wien
- Zemon Davis, Natalie 1979: *Society and Culture in Early Modern France*. London (Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban. Budapest, 2001.)